

УДК 130.2:111

Максим Карповець

ТЕКСТУРА МІСТА: АНТРОПОЛОГІЧНА РЕВІЗІЯ ПРОЧИТАННЯ

У статті аналізуються основні аспекти інтерпретації тексту міста як того, що володіє автономним характером продукування людських смислів. Доводиться той факт, що більшість стратегій такого розуміння зводяться до амбівалентної сутності прочитання міста: з одного боку, прочитується унікальний текст міста, а з іншого – конституюється і прочитується структура людського буття у світі міста.

Ключові слова: антропологія, семиотика, місто як текст, текстура міста, досвід читання.

Karpovets M. The Texture of the City: An Anthropological Revision of Reading

The article discusses the main aspects of the interpretation of a text as something that has its own character of production the human senses. It is proved by the fact that the most of the strategies of understanding have the ambivalent nature of reading: on the one hand, the unique text is read by the city and on the other hand – constituted and read by the structure of human existence in the city world.

Key words: anthropology, semiotics, the city as a text, the texture of the city, the experience of reading.

Карповець М. Текстура города: антропологическая ревизия прочтения

В статье анализируются основные аспекты интерпретации текста города как того, что обладает автономным характером продуцирования человеческих смыслов. Доказывается тот факт, что большинство стратегий такого понимания сводятся к амбивалентной сущности прочтения города: с одной стороны, прочитывается уникальный текст города, а с другой – конституируется и прочитывается структура человеческого бытия в мире города.

Ключевые слова: антропологія, семиотика, город как текст, текстура города, опыт чтения.

У контексті чималої кількості інтерпретацій і методологічних моделей аналізу міста як культурного феномену набуває популярності, але й не рідко поверхневості, семіотичне прочитання міста як тексту. Серед успішних і абсолютно непересічних проєктів такої рефлексії варто згадати хоча б Миколу Анциферова, Володимира Топорова, Юрія Лотмана, Бориса Успенського. Більшість названих дослідників зосереджують свою увагу на тексті Санкт-Петербурга – чи не найбільш цитованого¹ міста у художній літературі. Якщо ж точніше, то їх цікавить доволі просте питання: яким чином текст «культурної столиці» Росії відображується чи проявляється у художніх текстах? При уважному розгляді виявиться, що йдеться зовсім не про аналіз міста у літературі, й навіть не літератури у місті. Самі того часто не усвідомлюючи, філологи й філософи мимоволі прагнули збагнути автономне *промовляння* іманентності міста у літературі, його внутрішньої сутності чи, якщо можна так сказати, структури сутності. Зрештою, Володимир Топоров про це теж пише: «Існує низка творів російської літератури, де Петербург – не просто позначене місце дії, а сутнісне начало» [4, с. 275]. Тобто семіотика міста із холодної скрупульозної уваги на знаках і структурах перетворюється на антропологію міста у літературі. Можна навіть назвати це літературною антропологією міста, якби не перенасичена семантика такого виразу і, вочевидь, відсутність причетності до такого «гібриду» гуманітарного пізнання як вищезгаданих авторів, так і загалом тих дослідників, які справді намагаються віднайти у літературі більше, аніж просто сліди міста.

Яку б літературу не взяли, місто так чи інакше є більше аніж образ чи репрезентація – воно постає як *смысл* людського буття. Крім того, «проростаючи» як *смысл*, місто й окреслює людину у її специфічних якостях. Однак складним і відкритим залишається питання про те, чи перед нами прописується людина міста, чи власне людина, що не закріплена в жодних культурних моделях поведінки, навіть таких досконало випрацьованих, як міська цивілізація. Тут же припустимо, що обидві стратегії міркування мають місце: яким чином конституюється місто людей і місто як таке, таким же способом конституюються городяни і водночас людська істота у «шкалі органічного світу», про яку так багато говорили представники філософської антропології.

---

¹ Тут же виникає цілком очевидне бажання проаналізувати Санкт-Петербург не лише як текст, що достатньо зроблено у класичній парадигмі, а як цитату, коментар або й гіпертекст. Справді, нотаток про Петербург стільки зібралось, що можна виокремити їх у своєрідний семіотичний архів.

У цьому сенсі основним питанням нашої невеликої розвідки є те, чи можуть завдяки прочитанню міста конституюватись власне людські смисли? Чи можна бодай наблизитись до *можливості* відповіді на питання «хто я» завдяки практикам читання міста? Тобто, сумніваючись у теоретичній продуктивності вихідної філософсько-антропологічної ідеї про «трактування людини із самої себе», ми припускаємо, що кожне трактування неминуче проходить через звернення до світу культури, її знаків, символів і, врешті-решт, текстів. Тут треба додати, що філософські антропологісти неминуче опинялись у своїх студіях перед проблемою культури, пов'язуючи її із єдиною можливим середовищем для існування людини. Якщо ж взяти пізніших представників цього інтелектуального руху, наприклад, Ернста Кассірера, то він безпосередньо називає людину «символічною істотою», зазначаючи, що вона живе у виключно символічному світі, так званому «новому всесвіті дискурсу» [6, р. 211]. Тому спроба вирішити проблему людини із її внутрішньої самоочевидності так чи інакше пов'язана зі спробою вирішити проблему культури, а у нашому випадку – міста.

Антропологічну ревізію прочитання міста як тексту можна зачинати із семіотичних студій, що цілком очевидно. Володимир Топоров, Юрій Лотман та Микола Анциферов, обираючи для своїх розвідок Петербург, продукували власні авторські методологічні шляхи розуміння одного і того ж самого міста. Щобільше, вони також здійснили набагато цікавіше, аніж позначення власної рефлексії: семіотики намагались прописати, *уможливити територію появи* того чи іншого прочитання міста, до якого підштовхують художні трансформації міста, тобто художня література. По суті, це є важливим поштовхом не тільки до структуралізму, але й до літературної антропології, що справді змістила акцент із впливу не лише людини на текст, а власне тексту на людський досвід, світогляд та й загалом процес продукування смислів та цінностей. Тобто тепер важливіше дізнатись не «що робить людина із текстом» (герменевтика), а що «робить текст із людиною» (феноменологія і антропологія). Закономірно, що увага звертається на досвід читання, ідеальне прочитання й ідеального читача¹ (зокрема, у структуралістських роботах Умберто Еко), конфлікт уявного і реального, примноження текстів тощо. Такі несподівані теми у гуманітарному

¹ Див. нашу розвідку про конструювання ідеального читача у кінемистстві: Карповець М. Парадокси сінефілії: конструювання ідеального глядача // Наукові записки серія «Культурологія», НаУОА. – 2012. – Випуск 10. – С. 35-46.

дискурсі не тільки свідчать про новий виток антропології та феноменології, але й про появу (чи переосмислення) справді важливих ситуацій людського життя.

Один із основних теоретиків літературної антропології Вольфганг Ізер і засновник рецептивної естетики (*Ästhetischer Wirkung*) так і стверджує: «Якщо літературний текст щось робить із читачами, він водночас щось і виявляє про них». Важливою ремаркою тут є те, що «виявлення чогось» у читачеві/про читача є не чим іншим, як демаскування власне онтологічних основ людської істоти. Йдеться про так званий феномен *metafiction* (метатвір або метавигадка, однак у нашому випадку доречніше звернутись до другого тлумачення), що, за словами Патриції Во, «свідомо і систематично підкреслює свій статус артефакту й провокує питання про взаємозв'язок між вигадкою і реальністю. Здійснюючи критику принципів власної побудови, такі твори не тільки аналізують фундаментальні структури літературної оповіді, але й розглядають можливу «вигаданість» світу за межами літературного тексту» [12, р. 2]. Подібна настанова справді збігається із попередньою тезою про автономність смислової структури міста у літературних текстах. Метавигадкою є не тільки складні романи Джеймса Джойса («Улісс») чи Томаса Пінчона («Райдуга тяжіння») із множиною інтертекстуальних зв'язків, а й самі *герої* цих текстів постають метавигаданими, тобто такими, що завжди більше, аніж просто продукт авторської уяви.

З іншого боку, якщо повністю довіритись інтерпретації щодо самобутності й достовірності міста у тексті, тобто коли текстура міста є безпосередньо і буттям міста, то виникає підозра щодо меж довіри й сприйняття такого об'єкта: чи не віддаляється те місто, що зображується від того міста, що є насправді, враховуючи всю хиткість ймовірної справжності міського світу? Антропологічний характер такого прочитання неминуче пов'язаний із раціональною (не рідко й інтуїтивною) підозрою щодо переконливої розповіді міста про людину. Йдеться про те, що місто, використовуючи літературу, промовляє до нас своїми кодами, тобто завжди щось розповідає, а особливо часто у ньому звучать антропологічні мотиви, без яких міська реальність не «закріпилась» ані онтологічно, ані метафорично. У цьому випадку справді відбувається філософська саморефлексія, через яку ми *вслухаємось через світ міста до самих себе*. Не потрібно упускати й те, що швидкість міського життя та його перенасиченість звуками й шумом, знаками й символами, видимим і невидимим настільки стрімка, що й голос міста губиться

у своїх репрезентаціях. Зрозуміло, що ця теза потребує детального аналізу, але й найбільш репрезентативні твори (чи краще тексти, бо за творами стоїть автор-творець, який, за словами Ролана Барта, вже не існує) постмодерної культури наглядно доводять про глевку фрагментарність будь-якої розповіді¹.

Варто додати, що в антропології міста й літератури виняткове значення має людська тілесність, яка є водночас як інструментом проявлення культурної логіки міста, так і безпосередньо тим скриптором, що пише й переписує місто. Однак тут міститься важлива здатність тіла і в цілому людського організму, яка полягає в адаптивній можливості вписатися у дискурс міської культури, мимоволі змінюючи її семіотичний і предметний ряд. Адаптація людини до світу починається із позначення завдяки мові, що водночас є й початком формування культурної реальності. Позначаючи речі мовою (відповідно, завдяки можливостям тіла), людина розміщує предмети у світі та надає їм смислової доцільності. Відтак тіло є інструментом впорядкування тексту міської реальності, надання йому антропологічної конкретики і практично-духовного вектору буття.

Якщо ж звернутись до міста, то чи доцільно вважати місто справді літературним текстом? Можливо, це текст зовсім іншого порядку (скажімо, документ)? Напевно, тут йдеться не про об'єктивність, позачасовість самого тексту, а від способу його інтерпретації, тобто прочитання. Насправді ж не так важливо для антропологів, яке місто обрати – Санкт-Петербург чи Париж, Лондон чи Токіо. Важливіше почути (звертаємось також до філософської інтуїції Ганса-Георга Гадамера щодо власного голосу тексту, до якого треба прислухатись) не конкретне місто, а голос міста взагалі. Герменевтичне прочитання перетворюється на герменевтичне вслухання, де вміле балансування на межі *cogito* та *intuitio* визначає рівень «занурення» у смислові глибини текстури міста. Про подібне пише Марк Амосін у своїй статті «Текст міста і саморефлексія тексту», звертаючись до Петербурга Андрія Белого із однойменного роману: «...Від цієї магічної властивості Петербурга Белий тут же переходить до парадоксальних особливостей літературної оповіді, до дивної природи текстової реальності, що

¹ Цікаво, що фрагментарність, непослідовність розповіді стосується не тільки таких відомих авторів, як Мілорад Павич, Мартін Еміс, Пол Остер, Джеймс Баллард та низки інших, але й часто протилежних проявів та зрізів культури: економіки, політики, мистецтва й навіть філософії, раціонального знання за своєю історичною логікою.

зароджується в авторській уяві й продовжує існувати в сприйнятті читача, але й водночас володіє при цьому певним ступенем автономності, самостійності» [1]. Варто додати, що у полі уваги автора статті опинились ще й тексти про місто інших, не менш відомих російських письменників – Костянтина Вагінова та Андрія Бітова. Звісно, що до цих імен хотілося б додати також Андрія Платонова («Город Градов») й Леоніда Добичіна («Місто Ен»), які також презентують складний, поліфункціональний образ міста та людини.

Герменевтичне вслухання нагадує медитативну прогулянку фланера, про яку так багато говорив Вальтер Беньямін. Важливіша ж інша думка філософа, що пов'язана із так званим «феноменом аури» – унікальності кожної речі, у тому числі й міста (інша річ, що поняття аури відрізняється суто візуальним сприйняттям міста, на відміну від аудіального вслухання до його тексту). Це швидше не концепт, а поняття-образ, як називає його Володимир Єрмоленко [2, с. 121]. Складність аури міста в тому, що неможливо вказати, чи це аура людини, чи аура речі – «її невідокремленість від середовища, її потоптання в океані оточення» [2, с. 122]. Так чи інакше, аура міста характеризується сингулярністю, неповторністю сприйняття, практично тим завмерлим у часі моменті, до якого Марсель Пруст намагався підібрати ключ у своєму грандіозному циклі «У пошуках втраченого часу». Для Вальтера Беньяміна нема єдиного раціонального коду прочитання міста – для нього існує безліч Берлінів і Парижів, а будь-яка об'єктивна стратегія прочитання цих міст приречена на фіаско.

Відтак, крім чіткого логічного осягнення міста, культура продукує ірраціональне, інколи зовсім нелогічне сприйняття урбаністичного світу (на кшталт фланерування), що виражається неформальними враженнями, аніж вичерпними концептами чи теоріями. У цьому контексті можна пригадати слова Антуана де Сента-Екзюпері: «Тепер, ставши мудрішим, я не користуюся словом «місто» для логічних міркувань, словом «місто» я позначаю все, що лягло мені на серце, все, що я дізнався і пережив: моя самотність на його вулицях, розподіл їжі під дахом, гордовитий силует на рівнині, прекрасну чіткість малюнка з висоти гори» [9, р. 68]. Безліч таких практик теж складають частину людського буття у місті, яке не завжди чітко вписане у структури й межі, а часто пробує перетнути їх завдяки нетиповим стратегіям. Крім того, саме ці практики для чималої кількості дослідників і становить істинний текст міста, прописуючи його у неповторних вираженнях.

Місто, за цією логікою, не просто метафора чи образ, а безпосередня, саморефлексивна реальність людського життя – зі своїми межами та унікальним світом. Виходить, що таке місто, такий об'єкт зовсім не потребує, або й навіть виключає читача й інтерпретатора зі своїх меж, а тому й виключає самого суб'єкта. Місто саме стає суб'єктом – самодостатнім героєм і водночас середовищем для реалізації яких завгодно подвигів. Свого часу Георг Зімел, чи не найперший урбаніст, зафіксував це витіснення людини, осмислюючи тогочасне йому місто: «Життя для неї (людини – *М. К.*) стає, з одного боку, нестерпно легким, тому що їй з усіх боків пропонуються збудження й інтереси, усе для заповнення часу і думок, і це постійно тримає її ніби у течії, де плавцеві потрібно тільки злегка робити якісь рухи. Але, з іншого боку, життя індивіда складається з усе більше і більше безособового змісту і матеріалу, що прагнуть придушити особове-специфічно-особисте забарвлення й оригінальність; так що, для того, щоб це особисте врятувалося, необхідні найбільші своєрідність і особливість. Вони повинні бути навіть перебільшеними для того, щоб бути почутими. Атрофія індивідуальної культури унаслідок гіпертрофії об'єктивної становить причину тієї страшної ненависті, що відчували до великого міста проповідники крайнього індивідуалізму, головним чином, Ніцше; але це також причина того, чому останні так жагуче люблені саме у великих містах, чому саме жителю великого міста вони здаються провісниками і визволителями його непогамованої туги» [3]. Парадоксальним чином приваблюють нас більше ті міста, що повсякчас прагнуть випробувати нас. Відповідно, зовсім інше враження мають комфортні, туристичні міста, що лише є ідеальною фокалкою, а не справжнім життєвим досвідом.

Важко не врахувати й психоаналітичний вимір прочитання, що достатньо самобутньо простежується у трактуванні Мішелем де Серто міського тексту, зокрема він пише: «Але до якого класу еротичних ефектів знання віднести екстаз від читання цього простору? Вже насолодившись, я задаю собі питання – у чому джерело задоволення «бачити все», дивитись зверху вниз, охопити найбільш із неозорних текстів, створених людиною?» [7, р. 90]. Одночасно дослідник наголошує на внутрішньому, неусвідомленому тілесному писанню тексту міста. Завдяки своїм тілам (хода, розміщення в транспорті, жестикуляція, рух у натовпі, альтернативні шляхи подолання дистанції у місті) пишеться власне міський текст, а бурхливе життя у підніжжя хмарочосів Мішель де Серто

називає не інакше, як «всесвітом, що постійно вибухає» [7, р. 91]. Різні практики реальних людей і строкатість людських історій, які ці практики утворюють, підривають основи одноманітності та ясності панорамного традиційного розуміння міста.

Прочитання у цьому разі відбувається не стільки міста, а скільки тілесного мережива людських просторових дискурсів, або просторових практик, як свого часу констатував представник урбаністичного марксизму Анрі Лефевр. Останній також виділяє крім просторових практик ще й репрезентативні простори і простори репрезентацій, де текст міста належить саме до репрезентативних просторів – специфічних форм впорядкування знання про місто, що й практично організують світ міського й людського життя. У цьому сенсі Мішель де Серто додає, що практики відсилають до «іншої просторовості (антропологічного й міфопоетичного досвіду простору). Так, місто – що кочує чи метафоризує – пронизує в ясний текст міста, спланованого і того, яке чітко прочитується» [8]. Підстави щодо виокремлення «ясного» прочитання міського тексту є досить сумнівними, адже те, що текст міста пишеться буденними людськими практиками, навпаки свідчить про прихований ареал смислової структури міста. Зрозуміло, що повсякденні практики мають логіку й усталений порядок, але вони також переповнені несподіваними, випадковими та самоорганізаційними виявами, що проривають із зовнішньою логікою, хоча й не можуть її знищити.

У своїх теоретичних пошуках Мішель де Серто використовує термін «просторові історії», щоб підкреслити взаємозалежність текстових розповідей і просторових практик. У міру того, як люди прокладають собі шлях із однієї точки міста до іншої, вони створюють особисті маршрути, що наповнені смыслом. Як пише Мішель де Серто, особисті маршрути «таємно структурують визначальні умови соціального життя» [7, р. 96]. Рухаючись у межах фізичного і соціального простору, кожен із нас несе із собою спогади, передчуття і різні асоціації. Складність такого писання тексту в тому, що його неймовірно важко «схопити» й зафіксувати у свідомості. Напевно, для прочитання тексту міста недостатньо лише зайняти певну точку на хмарочосі чи, наприклад, описати декілька кіл на літаку. Так само марно його зафіксувати, будучи всередині його тексту. Виникає враження, що текстура міста, яка постійно пишеться й згущується, протидіє різними шляхами до прочитання. І справді, якщо врахувати думку про інтерпретацію як насилля над текстом, то міська культура щоразу відчуває ці інтенції читача й автора, ре-

гулюючи їх наміри щодо читання/писання у складно продуманих принципах організації порядку.

У той же час, австралійський антрополог Меган Морріс дорікає Мішелю де Серто, що він запропонував надто універсальний погляд на буденність міста і зумовив виникнення специфічного, неминуче банального дискурсу про неї: «Буденне – більше не об'єкт аналізу, але місце, із якого утворюється дискурс» [10, р. 35]. Меган Морріс припускає, що теорія французького історика основана на низці опозицій (не без впливу структуралізму) і це надає їй надмірної абстрактності. Дослідниця сумнівається, що «просторове розподілення функцій» можна адекватно прикласти до конкретних міських просторів, таких як австралійське передмістя (*suburban*) чи торговий центр. Схожим чином розходиться в міркуваннях із Мішелем де Серто представник антропологічної географії (*human geography*) Найджел Тріфт [thrift]. Він переконаний, що прочитувати потрібно той міський текст, який найменше репрезентується, тобто є прихованим від людського ока; ті сфери людського буття в місті, що вислизують від розуміння і артикуляції в мові. Головна претензія Найджела Тріфта до Мішеля де Серто полягає в тому, що саме мова є головним ресурсом соціального життя й обумовлює специфіку функціонування світу міста. Втім така претензія може бути озвучена й до літературної антропології, що надає автономності й навіть тотальності буття означаючого у тексті, відкидаючи будь-які натяки на його вторинність, тобто означаюче є не чим іншим, як позначуваним – смыслом.

Свою чергою, антрополог Марк Оже, відштовхуючись від теорії Мішеля де Серто (точніше, більше від її критики у дусі Найджела Тріфта), намагається зафіксувати міський досвід у не-місцях, щоб виявити, ким *ми вже не є*. Наприклад, такими не-місцями можуть бути аеропорти, вокзали, базари, перехідні зони, адже вони позбавлені історичного і культурного просторового виміру, а тому позначаються Марком Оже як «анонімні зони» [5]. Крім того, важливими є уявні проєкції міста, що також поривають із безпосередніми фактами культурної реальності, продукуючи все нові абстрактні моделі неіснуючого міста. Така настанова не є новою для постмодерної думки, адже Мішель Фуко, здійснюючи реконструкцію ідей Фрідріха Ніцше та Жоржа Батая, наголошував на первинному значенні досвіду неможливого, тобто досвіду на «межах культури» (Карл Ясперс). Саме приховані, забуті й невидимі ареали людського буття у місті є тим смыслом, що повсякчас

вислизає від інтерпретації. Можливо, саме це і є тим, що культура намагається приховати від нас, немов впаковуючи контрабандою справжні «сліди» свого існування на периферійних, маргінальних «зонах» свого світу. Чи не є доказом такої стратегії звернення багатьох авторів літератури, мистецтва й кінематографу¹ до «низької» культури? Адже саме там розгортаються справжні драми й історії людського життя, що у центрі або маскуються, або ігноруються.

Таким чином, антропологічна ревізія прочитання міста відкриває низку перспектив щодо розуміння як сутності людської істоти, так і характеру організації такого феномену її діяльності як місто. Беззаперечним є той факт, що місто завжди пишеться людиною завдяки буденним практикам, тому утворюється певна культурна логіка його буття, що, за думкою Мішеля де Серто, може мати чіткий модус осягнення. З іншого боку, місто пишеться також ірраціонально – тілесно і, що найбільш суттєво, завдяки людській уяві. Саме останнє уможливорює появу міста й конкретних міст у різних текстуальних стратегіях, однак найбільше це пов'язано з контекстом художньої літератури. Однак специфіка такої появи у тому, що місто проривається через літературу, завойовує її простір для конституювання власних онтологічних меж і, як правило, людських смислів, що нерозривно існують із урбаністичним світом. Відповідно, для прочитання міста потрібно прикласти виняткових зусиль, адже семіотичне відчитування структур мимоволі перетворюється у герменевтичне вслухання сутності міста, що, немов відчуваючи такі зусилля від суб'єкта, щоразу вислизає від сталої та фіксованої інтерпретації.

Література:

1. Анусин М. Текст города и саморефлексия текста [Електронний ресурс] / М. Анусин. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/voplit/2009/1/am.html> (24.11.2012). – Назва з екрана.

2. Єрмоленко В. Аура та її занепад / В. Єрмоленко // Оповідач і філософ: Вальтер Беньямін та його час. – К. : Критика, 2012. – С. 121-139.

3. Зіммель Г. Великі міста і духовне життя [Електронний ресурс] / Г. Зіммель. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/zimmel.htm> (24.11.2012). – Назва з екрана.

¹ Наприклад, достатньо переконливою є творчість бельгійських режисерів братів Дарденнів, які всією своєю творчістю намагаються відчитати саме людські сенси у, здавалося б, нелюдських ситуаціях та випадках (фільми «Розетта» (1999), «Син» (2002), «Дітя» (2005), «Мовчання Лорни» (2008)). Не є випадковістю й те, що середовищем розгортання подій обрано саме місто.

4. Топоров В. Петербург и «Петербургский текст русской литературы» (Введение в тему) / Топоров В. // Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтики. Избранное. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – С. 259-367.

5. Augé M. Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity [Текст] / M. Augé. – L. : Verso Press, 1995. – 122 p.

6. Cassirer E. Science / E. Cassirer // Philosophy of Symbolic Forms. – Yale: Yale University Press, 1970. – P. 206-221.

7. De Certeau M. The Practice of Everyday Life / M. de Certeau. – Berkeley : University of California Press, 1984. – 229 p.

8. De Certeau M. L'Invention du quotidien. Tome 1, Arts de faire / M. de Certeau. – Paris: Gallimard, 1980. – 349 p.

9. De Saint-Exupéry A. Citadelle / A. De Saint-Exupéry. – P.: Gallimard, 2000. – 467 p. – [Folio].

10. Morris M. Too Soon Too Late: History in Popular Culture / M. Morris. – Bloomington : Indiana University Press, 1998. – 336 p.

11. Thrift N. Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect / N. Thrift. – Oxford : Routledge, 2008. – 336 p.

12. Waugh P. Metafiction. The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction / P. Waugh. – London & New York: Methuen (New Accents), 1984. – 176 p.

***Рецензент** – кандидат філософських наук, викладач кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» Д. М. Шевчук*